अथ तस्य व्यवस्था।
"तत्राह मनुः।
'अपुत्रेण सुतः कार्य्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्त्तनाय च॥'
अत्रिश्च।
'अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः॥'
शौनकः।
'अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च॥'
इति। तेन पुत्रोत्पत्त्या।
'ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः।
पितॄणामनृणश्चैव स तस्माल्लब्धुमर्हति॥'
इति मनुवचनावगत ऋणपरिहारेऽपि तत्पुत्रमरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्रकरणमावश्यकम्। अत्र पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम्। तयोरपि पिण्डदातृत्ववंशकरत्वाविशेषात्। अन्यथा सत्यपि पौत्रे मृतपुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरिग्रहापत्तिरतः पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्यैव पुत्रीकरणमवगम्यते॥ * ॥ स्त्रिया भर्त्तुरनुज्ञया तदधिकारः। यथाह वशिष्ठः। 'न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुः।' इति॥ * ॥ प्रतिनिधिरिति स च क्षेत्रजादिरेकादशविधः। यथाह मनुः।
'क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान्।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः॥'
बृहस्पतिः।
'पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्व्वशः।
सन्तानकारणं तेषामौरसः पुत्रिका तथा॥
आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधीकृतम्।
तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्व्विना॥'
तत्रापि कलौ न सर्व्वेषामभ्यनुज्ञानम्।
'अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्यैः पुरातनैः।
न शक्यास्तेऽधुना कर्त्तुं शक्तिहीनतया नरैः॥'
इति वचनात्॥
'दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः।'
इत्याद्यभिधाय।
'इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्म्मनीषिणः।'
इति दत्तकेतरप्रतिनिधिनिषेधात्॥ * ॥ अतो दत्तकविधिर्विविच्यते। तत्र शौनकः।
'ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंग्रहः।
तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न कारयेत्॥'
सपिण्डेष्विति सामान्यश्रवणात् समानासमानगोत्रेष्वित्यर्थः। तथा च सपिण्डाभावेऽसपिण्डः सगोत्रस्तदभावे भिन्नगोत्रोऽपि ग्राह्य इत्याह शाकलः।
'सपिण्डापत्यकञ्चैव सगोत्रजमथापि वा।
अपुत्रको द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत्॥
समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम्।
दौहित्रं भागिनेयञ्च मातृष्वसृसुतं विना॥' इति
अन्यत्र तु न कारयेदिति ब्राह्मणातिरिक्तक्षत्रियादिरसमानजातीयो दत्तको व्यावर्त्त्यते। यदाह मनुः।
'माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः॥'
आपदि पुत्रप्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वे सदृशं सजातीयं। व्यक्तमाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः।
'सजातीयः सुतो ग्राह्यः पिण्डदाता स ऋक्थभाक्।
तदभावे विजातीयो वंशमात्रकरः स्मृतः॥'
ग्रासाच्छादनमात्रन्तु स लभेत तदृक्थिन इति। दौहित्रं भागिनेयञ्चेति दौहित्रभागिनेयनिषेधः शूद्रातिरिक्तविषयः। तथा च शौनकः।
'क्षत्रियाणां स्वजातौ च गुरुगोत्रसमेऽपि वा।
वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातिषु॥
सर्व्वेषामेव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः।
दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुतः॥
ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित्॥'
जातिष्वेव न चान्यत इति नियमः सजातीयसम्भवे विजातीयनिषेधार्थः। अन्यथा प्रागुक्तकात्यायनविरोधः स्यात्॥ * ॥ तत्रापि सन्निहितसपिण्डेषु सति भ्रातृपुत्रे स एव पुत्रीकार्य्य इत्याह मनुः।
'सर्व्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत्।
सर्व्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्॥'
बृहस्पतिः।
"यद्येकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदराः।
एकस्यापि सुते जाते सर्व्वे ते पुत्रिणः स्मृताः॥'
इति। अत्र वचनद्वयेऽपि भ्रातृसुते च पुत्रप्रतिनिधितया कथञ्चित् सम्भवत्यन्यो न प्रतिनिधिः कार्य्य इत्यवगम्यते॥ * ॥ भर्त्तृवंशमन्तरेण चास्या वंशान्तरासम्भवेन तस्यैव स्ववंशकरत्वञ्चेत् यतः समस्तस्यापि पुत्रप्रयोजनस्य सम्भवेन सति सपत्नीपुत्रे न दत्तकाद्युपादानम्॥ * ॥ केन पुत्रो देय इत्याह शौनकः।
'नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन।
बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः॥'
द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने अपरपुत्रनाशे वंशविच्छेदमाशङ्क्याह बहुपुत्रेणेति। स्त्रियास्तु जीवति भर्त्तरि तदनुमते प्रोषिते मृते वा तदनुज्ञां विनापि। यथा वशिष्ठः। 'न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुः।' इति। अनुमतिश्चाप्रतिषेधेऽपि भवति। अप्रतिषिद्धं परमनुमतं भवतीतिन्यायात्॥ * ॥ निरपेक्षदानमाह याज्ञवल्क्यः।
'दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत्॥'
तथा 'मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्तयोरन्यतरेण वेति॥'
अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनकः।
'शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम्।
अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च॥'
उपोष्य ग्रहणात् पूर्व्वदिने कृतोपवासः। वृद्धगौतमः।
'वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषं चाङ्गुलीयकम्।
आचार्य्यं धर्म्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम्॥
मधुपर्केण संपूज्य राजानञ्च द्विजान् शुचीन्॥'
राज्ञो विप्रकृष्टत्वे ग्रामस्वामिनम्। 'बन्धूनाहूय सर्व्वांस्तु ग्रामस्वामिनमेव च। इतिस्मरणात्। द्विजानिति बहुत्वं त्रित्वपर्य्यवसितं कपिञ्जलन्यायात्।
'बर्हिः कुशमयञ्चैव पालाशञ्चेध्ममेव च।
एतानाहृत्य बन्धूंश्च ज्ञातीनाहूय यत्नतः॥
बन्धूनन्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः।
अग्न्याधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्तकम्॥
दातुः समक्षं गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत्।
दाने समर्थो दातास्मै यो यज्ञेनेति पञ्चभिः॥'
दद्यादिति शेषः। बन्धून् आत्ममातृपितृबन्धून्। ज्ञातीन् सपिण्डान्। तथा।
'देवस्यत्वेतिमन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च।
अङ्गादङ्गेत्यृचं जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्द्धनि।
वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम्॥'
पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं नियोगादिना स्वयमुत्पादनयोग्यत्वमिति यावत्। तथा।
'नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम्।
गृहमध्ये तमाधाय चरुं कृत्वा विधानतः॥
यस्त्वाहृतेत्यृचा चैव तुभ्यमग्ने त्यृचैकया॥
सोमो ददद्दित्येताभिः प्रत्यृचं पञ्चभिस्तथेति।'
वृद्धगौतमः।
'पायसं तत्र साज्यञ्च शतसंख्यञ्च होमयेत्।
प्रजापते न त्वदेतानित्युद्दिश्य प्रजापतिम्॥'
इति॥
वशिष्ठः। 'पुत्रं प्रतिगृहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव गृह्णीयात्। सन्देहे चोत्पन्ने दूरबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत्। विज्ञायते ह्येकेन बहूंस्त्रायत इति।' निवेशनं गृहम्। सन्देह इति दूरावस्थितबान्धवस्यात्यन्तदेशभाषाविप्रकर्षादिना कुलशीलादिसन्देहो भवत्येव तथात्वे निर्णयपर्य्यन्तं न व्यवहरेत् तत्र हेतुरेकेनेति। बन्धून् पित्रादीन्। एतदन्यतरविधिरावश्यकः॥ * ॥ ततश्च शौनकः।
'दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्ति द्विजोत्तमः।
नृपो राज्यार्द्धमेवाथ वैश्यो वित्तशतत्रयम्।
शूद्रः सर्व्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथाबलम्॥'
राज्यार्द्धमर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यम्। प्रदद्यादर्द्धराज्योत्थमेकवर्षाहृतं धनमिति वृद्धगौतमस्मरणात्। उत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तानां सुवर्णरजतताम्राणामिति ज्ञेयम्।
'शतत्रयं नाणकानां सौवर्णमथ राजतम्।
प्रदद्यात्ताम्रमथवा उत्तमादिव्यवस्थया॥'
इति वृद्धगौतमस्मरणात्॥
सर्व्वस्वमेकवर्षभृतिलब्धमिति यावत्॥ * ॥ तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह बौधायनः। अथ पुत्रपरिग्रहविधिं व्याख्यास्यामः। प्रतिग्रहीष्यन्नुपकल्पयते द्वे वाससी द्वे कुण्डले अङ्गुलीयकमाचार्य्यञ्च वेदपारगं कुशमयं बर्हिःपर्णमयमिध्ममित्यथ बन्धूनाहूय निवेशनस्य मध्ये राजनि निवेद्य परिषदि वागारमध्ये ब्राह्मणं